

А.Д. Балацінова

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ОБДАРОВАНИХ ШКОЛЯРІВ У КЛАСАХ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ НАВЧАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ (друга половина ХХ століття)

У статті узагальнено та проаналізовано досвід педагогічної підтримки обдарованих школярів у класах з поглибленим вивченням навчальних предметів у другій половині ХХ століття. Установлено, що класи з поглибленим вивченням навчальних предметів у досліджуваній період являли собою швидко прогресуючу форму диференціації навчання, яка забезпечувала поглиблене опанування обдарованими учнями знань і умінь з профільних дисциплін, розвиток їх творчих здібностей відповідно до інтересів і нахилів.

Ключові слова: обдаровані учні, педагогічна підтримка, класи з поглибленим вивченням навчальних предметів, диференціація навчання.

В статье обобщен и проанализирован опыт педагогической поддержки одаренных школьников в классах с углубленным изучением учебных предметов во второй половине ХХ века. Установлено, что классы с углубленным изучением учебных предметов в исследуемый период представляли собой быстро прогрессирующую форму дифференциации обучения, которая обеспечивала углубленное овладение одаренными учащимися знаниями и умениями по профильным дисциплинам, развитие их творческих способностей в соответствии с интересами и наклонностями.

Ключевые слова: одаренные ученики, педагогическая поддержка, классы с углубленным изучением учебных предметов, дифференциация обучения.

The article summarizes and analyzes experience of pedagogical support of the gifted students in the classes with in-depth study of subjects in the second half of 20th century. It was found out, that classes with in-depth study of subjects in the period under consideration were quickly progressing form of the teaching differentiation that allowed in-depth mastery of knowledge and skills in core subjects by the gifted students, development of their creative abilities according to interests and inclinations.

Key words: gifted students, pedagogical support, classes with in-depth study of subjects, teaching differentiation.

Постановка проблеми. Результати досліджень зарубіжних та вітчизняних учених свідчать, що довгострокова мета розвитку дитячої обдарованості в дорослу не завжди досягається: у кожному поколінні відсоток обдарованих дітей значно більший за відсоток обдарованих дорослих. Проблема

«ефемерного розуму вундеркінда», «таланту, який згасає», «заблокованої обдарованості» гостро стоїть перед педагогами всього світу.

У зв'язку з цим актуалізується проблема об'єктивного аналізу практичних надбань вітчизняної педагогіки другої половини ХХ століття з питань педагогічної підтримки обдарованих школярів, зокрема у навчальній діяльності класів з поглибленим вивченням навчальних предметів.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз науково-педагогічних джерел з проблеми дослідження засвідчив, що питання педагогічної підтримки обдарованих школярів у навчальному процесі знайшли відображення у працях Н. Аніскіної, О. Антонової, Б. Блума, І. Волощука, Ю. Гільбуха, О. Кулемзіної, Л. Липової, В. Панова, Дж. Рензуллі, О. Савенкова, В. Шепотька, Н. Шумакової та інших. Проте в історико-педагогічному плані дана проблема не розроблялася.

Мета статті – узагальнити та проаналізувати досвід педагогічної підтримки обдарованих школярів у класах з поглибленим вивченням навчальних предметів у другій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить проведений науковий пошук, велике значення для розв'язання проблеми педагогічної підтримки обдарованих школярів України у другій половині ХХ століття мали класи з поглибленим вивченням навчальних предметів.

Середні школи та класи з поглибленим теоретичним і практичним вивченням у 9-10 (11)-х класах математики й обчислювальної техніки, фізики й радіоелектроніки, хімії та хімічної технології, біології й агробіології, гуманітарних предметів почали відкриватися на виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. № 874 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи».

Проте певний досвід поглибленого теоретичного та практичного вивчення окремих розділів математики, фізики, хімії було нагромаджено в школах УРСР ще на початку 1950-х років під час виробничого навчання. Так, у Донецькій середній школі № 17, Краматорській середній школі № 22, Макіївській середній школі № 22, Костянтинівській середній школі № 5 при професійній підготовці

учнів за такими спеціальностями, як програмісти-обчислювачі, лаборанти хімічних лабораторій було збільшено час на вивчення окремих розділів шкільних програм. Уводилися навіть самостійні теоретичні курси, непередбачені програмою («Елементи обчислювальної математики» – у Донецькій середній школі № 17, «Основи хімічної технології» – у Костянтинівській середній школі № 5 та інші) [9].

Варто зазначити, що в 1974 році Міністерство освіти УРСР розробило й затвердило «Положення про школи і класи з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів» (на основі «Типового положення про школи і класи з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів», затвердженого Міністерством освіти СРСР). У ньому зокрема зазначалося, що середня загальноосвітня школа з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів (гуманітарного та природничо-математичного профілів) забезпечує учням, які закінчують її, поглиблене володіння знаннями та навичками з обраних навчальних дисциплін, розвиток творчих здібностей відповідно до інтересів і нахилів, сприяє свідомому вибору професії [4].

У Положенні визначався порядок відкриття шкіл (класів) із поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів і прийому до них учнів, розкривалися питання організації та змісту навчального процесу [4].

Зауважимо, що такі школи відкривалися у складі 9-10 (11)-х класів. За рішенням районного (міського) відділу народної освіти у школі могли одночасно бути класи з поглибленим вивченням кількох навчальних предметів.

На відміну від загальноосвітньої школи, прийом до школи (класу) з поглибленим вивченням окремих предметів проводився в містах незалежно від району її обслуговування. Сільські школи та класи могли за наявності інтернату комплектуватися учнями зі шкіл району чи області.

Кількість учнів у кожному класі не мала перевищувати 35 осіб. У тих випадках, коли кількість бажаючих вступити до такої школи перевищувала передбачені можливості, прийом учнів проводився з урахуванням оцінок у

свідоцтві про закінчення восьмирічної школи, за результатами співбесіди, під час якої з'ясувався, головним чином, інтерес до обраного предмета й усвідомлення вибору. Проводити будь-які екзамени не дозволялося.

Школи (класи) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів працювали за спеціальними навчальними планами, затвердженими Міністерством освіти УРСР.

Викладання всіх навчальних предметів, за винятком тих, що вивчалися поглиблено, проводилося за програмами загальноосвітньої школи. Викладання предметів, що вивчалися поглиблено, проводилося за навчальними програмами, які створювалися відповідно до типових і затверджувалися Міністерством освіти УРСР.

Школи з поглибленим вивченням окремих навчальних предметів, крім встановлених для загальноосвітніх шкіл навчальних кабінетів, повинні були мати кабінети з предметів, обраних для поглибленого вивчення, а їх бібліотеки, крім книг, передбачених для шкільних бібліотек, мали комплектуватися навчальною та науково-популярною літературою за профілем школи [4].

Як свідчить аналіз архівних матеріалів і педагогічної спадщини досліджуваного періоду, у класах із поглибленим вивченням низки предметів створювалися сприятливі навчальні умови для обдарованих дітей, зумовлені здебільшого підвищеним інтересом учнів до профільних предметів, залученням до роботи у школах, крім кваліфікованих учителів, учених, викладачів вищих навчальних закладів й інших спеціалістів, а також використанням науково-виробничої бази відповідних вищих навчальних закладів. Показовим у цьому плані є досвід Сімферопольської середньої школи № 40, де математику й фізику викладали кандидати наук, доценти та старші викладачі, техніки електронно-обчислювальних машин Кримського педагогічного університету, а для проведення занять, крім шкільних кабінетів (фізичного, хімічного, біологічного, математичного), краєзнавчого музею школи, використовувалися фізичні лабораторії та машинне відділення цього інституту. Під час занять учні відвідували також ГРЕС ім. В.І. Леніна, авіаційний парк Сімферопольського аеропорту, трамвайно-тролейбусний парк і заводи м. Сімферополя .

Як показав науковий пошук, у 1976 році Міністерством освіти УРСР було проаналізовано роботу шкіл (класів) із поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих предметів. На той час у республіці було відкрито і працювало 183 школи, у яких близько 12,5 тисяч учнів поглиблено вивчали математику, фізику, хімію, біологію, літературу, історію тощо. На підставі матеріалів перевірок, аналізу мережі шкіл (класів) із поглибленим вивченням окремих предметів Міністерством було зроблено висновок про серйозні недоліки в їх роботі, особливо у школах м. Києва [8]. Зокрема, у підсумковому документі «Про поліпшення роботи шкіл (класів) із поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих предметів» зазначалося, що недосконалою залишається мережа цих шкіл (класів), більшість із яких (близько 85%) відкрито в містах (Харківська, Донецька, Дніпропетровська області), а у Волинській, Житомирській, Миколаївській, Тернопільській областях та м. Севастополі працює лише по одній школі з поглибленим вивченням окремих предметів. У частині шкіл порушувалися правила прийому учнів до класів з поглибленим вивченням окремих предметів, не завжди враховувалися особисті побажання учнів, їх нахили та здібності.

Під час перевірки було виявлено випадки порушення навчальних планів та програм, вимог щодо розкладу занять, обсягу домашніх робіт. Слабкою залишалася навчально-матеріальна база деяких шкіл, учителі та учні погано забезпечувалися спеціальною літературою з профільних предметів.

У багатьох школах було виявлено також серйозні недоліки в навчально-виховній роботі з учнями, а саме:

- поглиблене теоретичне вивчення окремих предметів не завжди забезпечувало достатні практичні вміння та навички;
- практичні заняття з обчислювальної математики, радіоелектроніки, як правило, не проводилися;
- частина вчителів не приділяла належної уваги розвитку творчих здібностей учнів, усного й писемного мовлення, не дотримувалася єдиного режиму, в окремих випадках учні виявляли низький рівень знань програмного матеріалу за курс масової школи;

- учителі математики, фізики, хімії особливу увагу у своїй роботі зосереджували на розв'язуванні складних задач і вправ, орієнтуючись головним чином на вступні экзамени до окремих технічних вищих начальних закладів. Вони в переважній більшості недооцінювали роль теоретичного матеріалу, який, як правило, вивчався лише у зв'язку з розв'язуванням задач і вправ;

- не завжди виконувався мінімум лабораторних і практичних робіт;
- слабо використовувалися можливості роботи в умовах кабінетної системи навчання тощо [8].

Серйозні недоліки в діяльності шкіл (класів) із поглибленим вивченням окремих предметів, на думку Міністерства освіти УРСР, були зумовлені тим, що не всі обласні, районні (міські) відділи народної освіти забезпечували належне керівництво та контроль за діяльністю цих шкіл, не приділяли достатньої уваги питанням добору кадрів для роботи в школах (класах) із поглибленим вивченням окремих предметів. До викладання профільних предметів нерідко залучалися ще малодосвідчені вчителі, які не мали належної фахової та методичної підготовки [8].

У 1986 році Міністерством освіти УРСР було затверджено нове «Положення про школи (класи) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів» (наказ від 21 травня 1986 р. № 164) [3]. Згідно з ним, 8-11, 9-11 або 10-11 класи відкривалися з ініціативи педагогічної ради школи при наявності кваліфікованих кадрів і необхідної навчально-матеріальної бази. Рішення про це приймали виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів з урахуванням місцевих потреб народного господарства в кадрах.

Варто зазначити, що в Положенні підтверджувалася можливість організації шкіл, які мають класи як із поглибленим вивченням одного, так і декількох навчальних предметів. Зберігалася також норма про зарахування до шкіл (класів) із поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів за бажанням учнів, без вступних іспитів. Проте перевага надавалася школярам, які мали кращі підсумкові оцінки за попередній клас,

рекомендації вчителів-предметників і виявили інтерес до обраного предмета (участь в гуртках, факультативних заняттях, олімпіадах).

Порівняно з Положенням 1974 року зменшувалася наповнюваність класів. Вона не мала перевищувати 30 учнів у 8-9-х класах і 25 учнів у 10-11-х класах.

Викладання предметів, які вивчалися поглиблено, здійснювалося за навчальними програмами, затвердженими Міністерством освіти СРСР або Міністерством освіти УРСР [3].

У поглибленому вивченні предмета виділялося два ступені: 8-9 класи й 10-11 класи. Навчання на першому ступені передбачало поглиблення змісту основного курсу профільних предметів і посилення їх прикладної спрямованості. Воно здійснювалося в основному за підручниками та навчальними посібниками середніх загальноосвітніх шкіл із використанням додаткової літератури.

На другому ступені відбувалося поглиблення та деяке розширення навчального матеріалу, ознайомлення учнів із більш широким колом практичного застосування виучуваних теорій, розв'язання більшої кількості задач підвищеної складності й виконання творчих завдань для самостійного використання одержаних знань. Викладання на другому ступені здійснювалося, як правило, за спеціальними підручниками для учнів шкіл (класів) із поглибленим вивченням навчальних предметів і з використанням додаткової навчальної літератури, рекомендованої для цих шкіл [3].

Зауважимо, що, починаючи з 1986-1987 навчального року, поглиблене вивчення профільних предметів у загальноосвітніх середніх школах УРСР з поглибленим теоретичним і практичним вивченням низки предметів здійснювалося за рахунок годин, відведених навчальним планом масової загальноосвітньої школи на вивчення відповідних курсів масових шкіл, а також годин на факультативні заняття. У 10-11-х класах додатково виділялося по 1 годині для відвідування факультативів з непрофільних предметів у позаурочний час [2].

Слід звернути увагу й на те, що згідно з наказом Президії Академії наук УРСР, Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої та середньої освіти

УРСР, Президії Південного відділення ВАСГНІЛ від 25.08.1986 р. № 28/289/189/147 з 1986-1987 навчального року при державних університетах і науково-дослідних інститутах АН УРСР почали відкриватися спеціалізовані школи з поглибленим вивченням циклу навчальних предметів (фізико-математичного, агробіологічного й суспільно-гуманітарного профілів). Метою їх створення було проголошено якісне покращення підготовки та залучення до наукової діяльності талановитої молоді [6].

Оскільки навчання обдарованих учнів у спеціалізованих школах не є предметом нашого дослідження, зауважимо лише, що їх діяльність також регламентувалася Положенням про школи (класи) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів. Проте на відміну від останніх, набір учнів до спеціалізованих шкіл відбувався на конкурсній основі шляхом проведення усної співбесіди та письмових робіт з профільних предметів [6].

Як свідчить проведений науковий пошук, у 1987 році Головне управління шкіл Міністерства освіти УРСР вивчало роботу шкіл (класів) із поглибленим вивченням навчальних предметів Черкаської області [7]. В області на той час працювало 16 шкіл (47 класів) з поглибленим вивченням навчальних предметів, якими було охоплено 1372 учнів. У 4 школах з 1986-1987 навчального року вивчення профільних предметів було введено з 7 класу.

Матеріали перевірки було узагальнено в довідці «Про поліпшення роботи шкіл (класів) із поглибленим вивченням навчальних предметів та факультативних груп у школах Черкаської області» [7], яку було надіслано відділам народної освіти для використання в роботі. У ній зокрема зазначалося, що органами народної освіти, керівниками шкіл Черкаської області було проведено певну роботу з організації шкіл (класів) із поглибленим вивченням навчальних предметів та створення належних умов для успішного здійснення в них навчально-виховного процесу.

Школи здебільшого були забезпечені кваліфікованими педагогічними кадрами, які мали відповідну освіту, достатній досвід викладання предметів за спеціальними програмами. Серед учителів профільних дисциплін було 9 старших і 3 вчителі-методисти. Більшість із них на високому науковому і

методичному рівні викладала профільні дисципліни: В. Кулик (середня школа № 4 м. Канева), Н. Воробей (середня школа № 4 м. Черкас), В. Терещенко (середня школа № 3 м. Сміли), Н. Крупина (середня школа ім. С. Кірова м. Звенигородки) та інші.

Певну допомогу в здійсненні поглибленого вивчення окремих предметів надавав школам Черкаський педінститут. Крім того, використовувалася база Смілянського технікуму харчової промисловості, канівського заводу «Магніт», Черкаської дослідної сільськогосподарської станції.

Наголошувалося, що значна частина учнів має стійкий інтерес до поглибленого вивчення окремих предметів, переважна більшість із них (понад 62%) щорічно вступає до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, у тому числі кожен другий продовжує навчання й опановує у вищому навчальному закладі спеціальність, яка відповідає профілю школи. Як правило, усі учні, що закінчили школу з поглибленим вивченням окремих предметів, успішно навчалися в інститутах, технікумах, професійно-технічних училищах, брали активну участь у громадському та суспільно-політичному житті.

Разом із тим Головне управління шкіл Міністерства освіти УРСР відзначало, що обласний, районні та міські відділи народної освіти недостатньо реалізують можливості шкіл (класів) із поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих предметів. Зокрема:

- повільно розгортається мережа цих шкіл у сільській місцевості, де відкрито лише одну школу;
- в області функціонує тільки одна школа з поглибленим вивченням історії, відсутні школи з поглибленим вивченням української мови і літератури, образотворчого мистецтва;
- не всі школи мають належну матеріальну базу для поглибленого теоретичного і практичного вивчення окремих предметів (так, у середній школі № 4 м. Черкас недостатня матеріальна база для поглибленого вивчення математики);
- школи не забезпечені спеціальною довідковою літературою для учнів;

- у частині шкіл рівень знань і практичних умінь учнів не відповідає вимогам даного типу навчальних закладів;
- фактично відсутня практика переведення до масових шкіл учнів, які з об'єктивних причин не можуть навчатися в класах із поглибленим вивченням окремих предметів. Як наслідок – частина школярів втратила інтерес до профільних предметів, має слабку підготовку з цих предметів;
- комплектування цих шкіл відбувається, як правило, учнями однієї школи (класу) без належного відбору (так, лише перед початком навчального року учням двох 7-х класів Ротмістрівської середньої школи Смілянського району було оголошено, що вони будуть поглиблено вивчати історію);
- із порушенням принципу добровільності й без урахування нахилів учнів створено класи з поглибленим вивченням окремих предметів у низці шкіл області (наприклад, російської літератури в середній школі № 5 м. Шполи, російської мови в Городищенській середній школі № 1, середній школі № 11 м. Умані) тощо [7].

Перевірка роботи органів народної освіти, методичних установ, педагогічних колективів шкіл Одеської області з розвитку диференціації навчання, поглибленого вивчення основ наук, яку здійснило Головне навчально-методичне управління загальної середньої освіти Міністерства народної освіти УРСР у 1989 році, засвідчила, що, незважаючи на розширення мережі шкіл (класів) із поглибленим вивченням основ наук майже втричі (їх кількість становила 173, де навчалось близько 5,5 тисяч учнів), у їх роботі все ще були серйозні недоліки й упущення, виявлені в попередні роки в інших регіонах України, зокрема в Черкаській області [5]. Так, негативно позначався на якості вивчення профільних дисциплін брак необхідної кількості навчальної, навчально-методичної та популярної літератури, довідників, словників, особливо з предметів суспільно-гуманітарного та естетичного циклу. Не використовувалися належним чином у процесі поглибленого вивчення природничо-математичних предметів фахові науково-методичні журнали, а також спеціальні журнали для учнів «Квант», «Юний натураліст», «Юний технік» тощо.

Не набули поширення лекційно-семінарські та лекційно-практичні форми вивчення профільних дисциплін [5].

З огляду на предмет нашого дослідження варто зазначити, що в доповідній записці Головного навчально-методичного управління загальної середньої освіти Колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про організаторську роботу органів народної освіти, методичних установ, педагогічних колективів шкіл Одеської області з розвитку диференційованого навчання, поглибленого вивчення основ наук» уперше порушувалося питання про недостатнє використання можливостей академічних наукових установ і організацій для поліпшення роботи саме з обдарованими дітьми [5].

Таким чином, як показало дослідження, кількість шкіл (класів) із поглибленим вивченням окремих предметів до кінця 1980-х років була незначною. Найбільше було класів з поглибленим вивченням математики, фізики, хімії. Ситуація кардинально змінилася наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.

За даними Міністерства народної освіти УРСР, протягом 1988–1990-го року мережа шкіл, де було створено класи з поглибленим вивченням предметів, розширилася майже в п'ять разів і становила 5,2 тисячі із загальною кількістю учнів понад 386 тисяч, у тому числі 1507 шкіл із поглибленим вивченням філологічних дисциплін, 1244 – фізико-математичних, 1580 – художньо-естетичних, 542 – природничих, 1178 – трудової та професійної підготовки [1]. Як бачимо, на початку 1990-х років класи з поглибленим вивченням фізики й математики чисельно поступилися класам із поглибленим вивченням художньо-естетичних та філологічних дисциплін, що, на нашу думку, було пов'язано з курсом на гуманізацію та гуманітаризацію загальної середньої освіти.

Отже, на 1991 рік класи з поглибленим вивченням різних предметів являли собою швидко прогресуючу форму диференціації навчання, що забезпечувала поглиблене опанування обдарованими учнями знань і умінь з профільних дисциплін, розвиток їх творчих здібностей відповідно до інтересів і нахилів.

Проведений науковий пошук свідчить, що у 90-ті роки ХХ століття досвід

роботи шкіл, класів із поглибленим вивченням окремих предметів було використано при формуванні мережі середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості, до якої увійшли спеціалізовані школи, гімназії, колегіуми, ліцеї.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, протягом досліджуваного періоду у класах з поглибленим вивченням навчальних предметів створювалися сприятливі навчальні умови для педагогічної підтримки обдарованих дітей, зумовлені підвищеним інтересом учнів до профільюючих предметів, залученням до роботи в них, крім кваліфікованих учителів, учених, викладачів вищих навчальних закладів й інших спеціалістів, а також використанням науково-виробничої бази відповідних вищих навчальних закладів.

Подальшого вивчення потребує питання розвитку індивідуальних нахилів, інтересів і здібностей обдарованих учнів загальноосвітніх шкіл України другої половини ХХ століття на факультативних заняттях.

Література

1. Диференціація навчання: пошук оптимального варіанта // Рад. освіта. – 1990. – 4 трав. – С. 1, 3.
2. Навчальні плани загальноосвітніх середніх шкіл УРСР з поглибленим теоретичним і практичним вивченням ряду предметів на 1986-1987 н.р. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1986. – № 13. – С. 7-21.
3. Положення про школи (класи) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1986. – № 13. – С. 4-7.
4. Положення про школи і класи з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих навчальних предметів // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. – 1974. – № 12. – С. 49-53.
5. Про організаторську роботу органів народної освіти, методичних установ, педагогічних колективів шкіл Одеської області по розвитку диференційованого навчання, поглибленого вивчення основ наук // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1989. – № 4. – С. 5-10.
6. Про організацію спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням циклу

навчальних предметів // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1986. – № 21. – С. 5-15.

7. Про поліпшення роботи шкіл (класів) з поглибленим вивченням навчальних предметів та факультативних груп у школах Черкаської області // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Української РСР. – 1987. – № 17. – С. 17-23.

8. Про поліпшення роботи шкіл (класів) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням окремих предметів // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти Укр. РСР. – 1976. – № 23. – С. 30-32.

9. Сайко А.Т. Готуємось до запровадження факультативних занять / А.Т. Сайко // Рідна школа. – 1967. – № 8. – С. 23.